

S. B. BRYCHOK

Rivne

**EDUCATIONAL TOLERANCE AS A PART OF TEACHER'S PROFESSIOGRAM
(ACTUALIZATION OF V. O. SUKHOMLYNSKYI IDEAS)**

The author reveals the essence of pedagogical tolerance as a part of teacher's profессиogram in the context of Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi's ideas. In particular, such components of a teacher's personality as pedagogical ethics, pedagogical tact, pedagogical skills, pedagogical tolerance, high speech culture appear to be professionally significant. Teacher's pedagogical tolerance stands not only as a part of teacher's profессиogram, but also an integral characteristic that determines the orientation and the principles of interaction with pupils, leads to their development as the subjects of educational process. Author determines the main features of a tolerant teacher by V. O. Sukhomlynskyi.

Key words: V. O. Sukhomlynskyi, tolerance, pedagogical tolerance, teacher's profессиogram.

С. Б. БРИЧОК

г. Ровно

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ
КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОФЕССИОГРАММЫ УЧИТЕЛЯ
(АКТУАЛИЗАЦИЯ ИДЕЙ В. А. СУХОМЛИНСКОГО)**

В статье раскрывается сущность педагогической толерантности как составляющей профессиограммы учителя в контексте идей Василия Александровича Сухомлинского. В частности выяснено, что профессионально-значимыми компонентами личности учителя есть педагогическая этика, педагогический такт, педагогическое мастерство, педагогическая толерантность, высокая речевая культура, а педагогическая толерантность учителя выступает не только составной профессиограммы учителя, но и интегральной характеристикой, определяющей направленность и принципы взаимодействия с учениками, предопределяет их развитие как субъектов учебного процесса. Вычленены главные черты толерантного педагога за В. А. Сухомлинским.

Ключевые слова: В. А. Сухомлинский, толерантность, педагогическая толерантность, профессиограмма учителя.

Стаття надійшла до редколегії 14.07.2014

УДК 37.091.4-049.7Сухомлинський+373.5.064:316.647.5

О. Є. ВАСЬКІВСЬКА

м. Київ

**РОЗВИТОК ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ
ЗАСОБАМИ ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ
СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

У статті розглянуто педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського щодо розвитку в учнів толерантного ставлення до інших, взаєморозуміння й поваги. Проаналізовано чинники, які впливають на соціальні орієнтації учнів. Окреслено шляхи формування толерантності старшокласників засобами діалогу.

Ключові слова: толерантність, діалог, старшокласники, спілкування.

Постановка проблеми. Сьогодні чітко показує, що у суспільстві відчувається брак толерантності та взаєморозуміння, а також змоги вести конструктивний діалог і чути одне одного. Тож особливу увагу слід приділяти формуванню нової толерантної та готової до діалогу особистості. Значний потенціал несе гуманітарна освіта, яка створює умови для інтелектуально-творчого розвитку й водночас виховує людину, яка вміє вправно

говорити, творчо мислити, здатна виразити себе і зрозуміти співрозмовника. В умовах глобальної комунікації гуманітарна освіта актуалізує толерантність, а з іншого боку, забезпечує інтеграцію особистості у систему світової культури. У цьому контексті особливої уваги потребують етичні проблеми як культури, так і мови, як мислення, так і спілкування. Словом, питання толерантності складають концептуальну філософську проблему –

світ спілкування в його розмаїтті, єдність спілкування й розуміння як дороговказ розвитку людства у XXI столітті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему толерантності досліджували як стародавні мислителі, так і сучасні філософи й педагоги. Серед українських учених значну увагу проблемам толерантності приділяли І. В. Барвінський, І. Г. Верхритський, Г. С. Скворода, К. Д. Ушинський, Ю. А. Яворський та ін. Серед російських – Д. І. Писарєв, Л. М. Толстой та ін.

Сучасні вітчизняні науковці також не стоять осторонь проблем толерантності. В. П. Андрущенко, І. Д. Бех, В. Г. Кремень та багато інших окреслюють складності в навчанні й вихованні толерантності та різноманітність способів їх подолання.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» «толерантність» (від лат. *tolerantia* – терпіння) визначається як, по-перше, здатність організму переносити несприятливий вплив певних чинників, по-друге, як поблажливість, терпимість до чийось думок, поглядів, вірувань тощо. Толерантність людей є запорукою миру та злагоди у суспільстві.

У міжнародній практиці толерантність є необхідною умовою спілкування людей різних культурних, етнічних і міжконфесійних груп. Толерантність, як зазначається в Декларації принципів толерантності, прийнятій генеральною Конференцією ЮНЕСКО в 1995 році, означає повагу, сприйняття та розуміння різноманіття культур, форм самовираження і самовиявлення людської особистості.

Постановка завдання. Проаналізувати педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського щодо соціального становлення особистості старшокласника через розвиток толерантності у процесі формування діалогічних умінь.

Виклад основного матеріалу. Толерантність – поблажливість, терпимість. Протилежне – нетерпимість (інтолерантність), що проявляється у виключній егоцентричності, зверхності й надмірності. Можна, наприклад, відчувати гордість за свої переконання, погляди, знання, свою країну, а можна вдаватися до виключної егоцентричності – тільки мої переконання, погляди та знання надвартісні, усе решта – не має значення.

Інтолерантність – це не лише неприйняття чужих думок, поглядів і переконань, але й несприйняття інших людей тільки тому, що вони інші (за національністю, за світобаченням, за релігією і т. ін.). Серед форм прояву нетерпимості є й звичайна неввічливість, брутальність і зневага, зумисне приниження людської гідності. Ми розглядаємо толерантність як соціально зумовлену якість особистості й потребу, а ще – як необхідність і цінність, дотичну до любові, співмірну із сумлінням. Потреби й мотиви, цілі й цінності, психологічні установки є основними детермінантами толерантності. Тож від якості перших залежить прояв останньої.

Кожній людині як феноменові, кожній особистості притаманно бути толерантною і водночас здатною на інтолерантну поведінку в ситуаціях, що викликають крайні негативні емоції. Саме тому головними завданнями педагогіки толерантності є навчання й виховання терпимості, самоконтролю й уміння залагоджувати проблемні ситуації. Тож найпріоритетніше в толерантності – прийняття цінності іншої людини, яка має бути метою, а не засобом. Основою толерантності є відкритість, особиста свобода та цінування прав і свобод людини.

Розвиток толерантності починається з дитинства. Саме батьки є першими вчителями дитини у розумінні та розпізнаванні добра і зла. На думку видатного педагога В. О. Сухомлинського, найголовнішим у вихованні є те, щоб у дитячій душі стверджувалися співчуття, жалість, доброта до всього прекрасного, що є у світі, і, насамперед, до людини.

В основі поглядів В. О. Сухомлинського лежать гуманістичні ідеї толерантності: «Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевірй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» [2, 114].

Вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського також дає змогу стверджувати, що в його багаторічному досвіді формування особистості випускника, готового до життя за певних умов, можна знайти низку ідей, ви-

користання яких сприятиме розвитку толерантності в учнів. Зокрема Василь Олександрович сформулював важливе виховне завдання: «Щоб дитина серцем відчувала іншу людину» [3, 89]. Саме тому видатний педагог, осмислюючи свій досвід роботи в Павлівській середній школі, вважав за необхідне, виголосити низку настанов. Деякі з них: попри все, педагог має стримувати себе від дій і вчинків, що ведуть до «притуплення почуття честі, гордості. Не можна допускати, щоб дитина перестала поважати сама себе, дорожити власною честю, перестала прагнути бути кращою, ніж вона є» [4, 495]; вимогливість учителя має починатися з «глибокої поваги до сил і можливостей дитини. По-справжньому вимагати – це означає вміти зрозуміти і відчути серцем, що учневі під силу, а що ні <...>. Переконати людину, що поставлена мета досяжна, – це й означає по-справжньому вимагати і водночас по-справжньому поважати» [4, 497]; володіти собою, не давати волю «інстинктивному началу в самому собі <...>, що руйнує тонкі людські почуття в дитячих душах. Діти, на яких часто кричать, втрачають здатність сприймати найтонші відтінки почуттів інших людей і – це особливо тривожить – втрачають чутливість до правди, справедливості. Крик заглушає, притупляє голос дитячого сумління» [4, 501]; треба вміти і жаліти, пробуджуючи «в юному серці внутрішні сили, гідність, власну непримиренність до зла і власну готовність стати борцем» [4, 522], і підносити людину, пробуджуючи в неї «почуття гордості за свої творчі – громадянські, інтелектуальні моральні, естетичні – сили, дерзання» [4, 623].

Отже, ми можемо говорити, що сутність розвитку толерантності в досвіді В. О. Сухомлинського полягає в тому, щоб завдяки вчителю в учня сформувалося власне бачення навколишньої дійсності на основі вищих цінностей, щоб дитина могла бачити себе очима інших людей і мала бажання стати кращою.

Для реалізації цього підходу до формування особистості, здатної існувати у складній мережі соціальних стосунків, В. О. Сухомлинський називає низку обов'язкових умов. По-перше, необхідно реалізовувати процес обміну духовними багатствами, їх передачу

через «безпосереднє звернення вчителя до розуму і серця вихованця <...> це справжня майстерність. Це та безпосередність звернення до розуму і серця учня, яка може бути тільки результатом глибоких знань педагога, настільки глибоких знань, що в центрі уваги вчителя не зміст матеріалу, а розумова праця дітей [4, 452].

Реальними шляхами для цього можуть стати, на думку педагога-гуманіста, використання безмежного багатства життєвих ситуацій у стосунках між людьми, навмисне створення ситуацій для розвитку в кожного школяра емоційного бачення світу, пробудження почуттів гордості, радості, відповідальності, толерантності.

По-друге, потрібна організація зустрічей із людьми, які мають свої пристрасті, погляди, долі. Завдяки співпереживанню школяр глибше розумітиме глибину ідей, світоглядних принципів та істин. Він стверджуватиметься в думці, що становлення впевненості у своїх силах відбувається за подолання труднощів, перешкод, під час прийняття рішень.

По-третє, необхідна особлива увага до розвитку толерантності через ознайомлення учня з високоморальними зразками поведінки, дотик до всіх граней громадянського подвигу людей, усвідомлення величних картин народних діянь, у яких проявляється його сила духу, розум і високі соціальні почуття. «Не можна уявити повноцінне моральне виховання без того, щоб серце підлітка не затремтіло від болю, коли він побачить байдужість, безтурботність, приниження людської гідності, щоб благородне обурення злом не надихнуло на чесний, високий вчинок» [3, 531].

По-четверте, необхідно у такий спосіб організувати навчально-виховний процес, щоб, будучи включеним у нього, кожний учень стверджувався в позиції: «Усе, що відбувається у світі, стосується мене».

У власній практиці В. О. Сухомлинського ці умови знаходили своє втілення по-різному. Багато в чому цьому сприяли традиції: зустріч старших школярів із майбутніми учнями школи, Дні Пам'яті, свята першого дзвінка, вручення атестатів, матерів, дівчаток, птахів, квітів, пісні і т. ін.

Значну роль відігравала виховна обстановка в школі. «У формуванні духовного обличчя дитини, – пише В. О. Сухомлинський, – велике значення має те, що вона бачить навколо себе – на стіні в шкільному коридорі, у класі, у майстерні. Тут нічого не повинно бути випадкового. Обстановка, що оточує дитину, повинна її до чогось закликати, чогось учити. І ми прагнемо до того, щоб кожний малюнок, кожне слово, яке прочитає дитина, пробуджували в неї думки про саму себе, про товаришів» [4, 116].

Для тогочасних учнів старших класів основна увага в навчально-виховному процесі приділялася світоглядним ідеям. Відтак, шкільний простір був заповнений висловленнями видатних людей про сенс життя, призначення людини, суть соціальних цінностей, критерії оцінки людських вчинків, значущості самовиховання тощо.

У необхідності такого підходу В. О. Сухомлинський був глибоко переконаний, про що свідчать його слова: подібне «середовище треба створювати, добиваючись того, щоб моральний досвід людства, переданий в яскравому образі, в малюнку, в мудрих думках видатних людей, проникав у духовне життя вихованців. Ми глибоко віримо в силу слова, в силу безпосереднього звернення до духовного світу людини. Але ми при цьому не забуваємо, що таке звернення зачіпає розум і серце лише тоді, коли той, до кого це слово звернене, допитливо шукає відповіді на питання, що хвилюють його, хоче навчитися жити, прагне пізнати істину, а ці пошуки, прагнення, бажання залежать від того, чим живе колектив, якими ідеалами запалюється в колективі особистість» [4, 124].

Розвиток толерантного ставлення старшокласників формує соціальну орієнтацію. В. О. Сухомлинський приділяв значну увагу саме становленню соціальної грамотності учнів, що значною мірою забезпечувало конкурентоспроможність випускників в умовах реальної дійсності, давало змогу їм переборювати труднощі життя, знаходити точки дотику своїх інтересів з інтересами оточення.

Василь Олександрович наголошує на особливому призначенні соціальної орієнтації: «у процесі морального виховання учні вироб-

ляють власну ідейну, соціальну орієнтацію. Вироблення такої орієнтації – це процес втілення, переходу, переведення знань у переконання» [4, 175]; «Вироблення соціальної орієнтації – найважливіша умова формування моральної зрілості, ідейної стійкості особистості» [4, 187]. У його досвіді соціальне орієнтування відбувалося за рахунок засвоєння хрестоматії моральних цінностей, того «морального багатства всього прогресивного людства», що дає змогу учневі виробляти свою ідейну позицію. «Сторінки цієї хрестоматії відтворюють життя видатних людей, які боролися за інтереси трудящих, виявили вірність народу, відданість Батьківщині, героїзм, стійкість, мужність, вірність своїм переконанням, готовність піти на будь-які випробування і навіть на смерть в ім'я благородних ідей – свободи, торжества розуму, дружби народів» [4, с. 175].

Звісно, будучи сином свого часу, В. О. Сухомлинський разом із педагогічним колективом Павлівської середньої школи, за основні критерії добору виховних образів, покладених в основу такої хрестоматії, бере класовість та ідейність. Отже, головні сторінки були відведені представникам, що віддали своє життя за соціалістичні й комуністичні ідеали, хоча до хрестоматії були включені й матеріали про просвітителів-гуманістів, учених, письменників, поетів, художників, композиторів, приклад життя яких вихованці могли наслідувати.

У старшій школі характер соціальних орієнтацій ускладнювався – спостерігався перехід від монологу до діалогу й полілогу; відбувалося доповнення слухання висловленням своєї думки, участю в пошуку нових персоналій для хрестоматії в періодичній пресі, в житті; розширювався діапазон обговорюваних соціальних проблем. Предметом осмислення й обговорення стає сенс життя й буття людства; сутність героїзму й мужності; гармонія суспільного й особистого; сутність і шляхи самовиховання» [4, 177–185].

Отже, з огляду на величну педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського та сучасний перебіг подій, особливу увагу моральним якостям особистості слід приділити у підлітковому та юнацькому віці. Саме тоді в учнів

формується світоглядні переконання, ідейність та ототожнення себе із суспільством. Саме в цьому віці відбувається активне формування твердої життєвої позиції учнів та їхня здатність жити у світі з різними людьми та ідеями.

Ключовою фігурою в розвитку учнів цього вікового періоду є вчитель. Саме він впливає на формування світогляду, на розвиток почуття громадського обов'язку й відповідальності перед колективом і самим собою, виховуючи повагу до кожного окремого громадянина. Тож стає зрозумілим, що толерантність – не тільки частина навчально-виховного процесу сучасної школи, але й складова професійної відповідальності педагога. Головним для вчителя є дотримання принципів педагогіки толерантності та усвідомлення того, що учні старших класів – рівноправна сторона в навчально-виховному процесі.

Професіоналізм учителя проявляється в його готовності до діалогу з учнями, умінні слухати та об'єктивно оцінювати, здатності до співчуття, у педагогічній толерантності в різноманітних ситуаціях. Щоб сформувати толерантну особистість, учителям необхідно, по-перше, навчити учнів поважати одне до одного, по-друге, сприймати іншу людину з усіма її недоліками та особливостями, по-третє, ставитися до кожної особистості як до найвищої цінності. Підлітки мають зрозуміти, що всі люди різні, неповторні та особливі.

Для того, щоб педагогіка толерантності запрацювала, педагогові треба створити позитивну ауру навколо себе, працювати в атмосфері взаєморозуміння та поваги. Педагог як зразок для наслідування повинен уміти тонко й делікатно розв'язувати конфліктні ситуації, мислити критично, сприймати інші думки. Водночас учитель має чітко висловлювати та відстоювати свою точку зору, не піддаватися агресії. Виховання толерантності неможливе в умовах авторитарного спілкування «вчитель – учень», нав'язування своїх поглядів і міркувань, маніпулювання учнями. Тож однією з умов навчання й виховання толерантності є певна демократизація навчального процесу та дружнє спілкування «вчитель – учень». В основі педагогічної діяльності вчителя має бути живе спілкування

та взаєморозуміння. Учитель має сформувати в учнів високий рівень культури спілкування, навчити цивілізованому діалогу, здатності відстоювати свою позицію та приймати переконливі докази іншої сторони. Адже діалог є фундаментом толерантності, а в його основі лежить діалогічна єдність: вираження думок та їх сприйняття, реакція на них.

Діалогічні уміння ми розглядаємо як чинник розвитку сукупності різних видів знань, умінь і навичок, що взаємовпливають один на одного. Це є своєрідною особистісною системою, динамічним новоутворенням, яке створює оптимальні можливості для успішної практичної діяльності людини XXI століття. Людина новітньої доби має володіти не лише знаннями, уміннями, навичками, а й бути компетентною у сфері ведення перемовин, налагодження діалогу культур тощо. Тобто старшокласників слід навчати способам самостійного набуття діалогічних умінь, використовуючи умови освітнього зокрема й навколишнього середовища загалом. Вітчизняний дидакт О. Я. Савченко визначає діалогічне навчання як «розмову, бесіду між двома особами, метою якої є пізнання сутності предмета чи явища в процесі обміну думками суб'єктів навчальної взаємодії» [1, 482].

Діалог, будучи основною формою соціальної комунікації, створює необхідні умови для вироблення в учнів умінь самостійно мислити, чітко висловлювати свою думку, відстоювати свої погляди, доводити свою позицію.

Діалогічне мовлення розвивається в процесі спілкування двох чи більше партнерів. Мовна поведінка одного співрозмовника в діалозі залежить від реакції іншого на це, але кожний із партнерів переслідує свою мету в діалогічному спілкуванні, тому часто інтеракційна амплітуда значно коливається. Особливістю навчального діалогічного мовлення є те, що воно завчасно обрамлене та відбувається, як правило, з ініціативи педагога. Живе, природне спілкування вільне від умов, і його учасники не завжди добре знають про цілі, що переслідуються в діалозі. Саме тому слід навчати дітей умінням діагностувати цілі й наміри співрозмовника за його мовними конструкціями, інтонацією, паузами, за невербальним супроводом (мімікою, жеста-

ми) виголошеного. Утім, хоч форми спілкування між співрозмовниками можуть бути найрізноманітнішими, однак, найчастіше навчання діалогічного мовлення зводиться лише до вправ на «запитання – відповідь», де окремі діалогічні єдності не завжди між собою логічно пов'язані. Отже, завдання вчителя – знайти шляхи навчання діалогу, наближеному діалогу природного. Перед вчителем також постає необхідність створити умови, які сприятимуть формуванню в учнів умінь толерантного діалогічного мовлення. Це можуть бути такі технології спілкування між учнями: «запитання – відповідь – контр запитання» (поставлені запитання та виголошені відповіді піддаються потім колективному обговоренню); «проектування розвитку ситуації» (під час бесіди учитель пропонує розглянути певну конфліктну ситуацію, водночас здійснюється пошук виходу з цієї ситуації); «імпровізація» (учні обирають цікаву для них тему; переносять події в нові умови; інтерпретують зміст того, що відбувається); «фінал історії» (учитель пропонує вигадати або сконструювати інший фінал відомого твору чи фільму) тощо.

Висновки і перспективи досліджень.

Діалогічне мовлення, полілог із позицій толерантності – ефективний засіб формування ціннісно-сислової сфери особистості стар-

шокласників, а також їхньої соціалізації. Для того щоб навчити старшокласників толерантного спілкування, перед учителем, згодом, постане необхідність у створенні умови, які сприяли б формуванню в учнів комунікативної компетентності. Тож учні мають навчатися толерантного спілкування з будь-яким співрозмовником; уміти підтримувати контакт у спілкуванні, дотримуючись норм і правил; слухати співрозмовника з повагою і терпимістю до чужої думки; висловлюватися, аргументувати і в культурній формі відстоювати свої погляди; стимулювати співрозмовника до продовження спілкування; грамотно розв'язувати конфлікти у спілкуванні; за потреби змінювати свою мовну поведінку; оцінювати успішність ситуації спілкування; коректно завершувати ситуацію спілкування.

Список використаних джерел

1. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підруч. [Текст] / О. Я. Савченко — К. : Грамота, 2012. — 504 с.
2. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка [Текст] / В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. шк., 1978.
3. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. [Текст] / В. О. Сухомлинський. — Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. — К. : Рад. шк., 1977. — 670 с.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. [Текст] / В. О. Сухомлинський. — Т. 4: Павлівська середня школа. Розмова з молодим директором. — К. : Рад. шк., 1977. — 640 с.

О. ІЕ. VASKIVSKA

Київ

DEVELOPMENT OF HIGH SCHOOL STUDENTS' TOLERANCE BY MEANS OF DIALOGUE IN THE CONTEXT OF V. O. SUKHOMLYNSKYI'S EDUCATIONAL HERITAGE

The article describes V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical ideas on the development of students' tolerant attitude to others, mutual understanding and respect. The factors influencing the social orientation of students are analyzed. The ways to form high school students' tolerance by means of dialogue are outlined.

Keywords: tolerance, dialogue, high school students, communication.

Е. Е. ВАСЬКОВСКАЯ

г. Киев

РАЗВИТИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТАРШЕКЛАСНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ ДИАЛОГА В КОНТЕКСТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В. А. СУХОМЛИНСКОГО

В статье рассмотрены педагогические идеи В. А. Сухомлинского, касающиеся развития у учеников толерантного отношения к другим, а также взаимопонимания и уважения. Проанализированы факторы, которые влияют на социальные ориентации учащихся. Очерчены пути формирования толерантности старшекласников посредством диалогического общения.

Ключевые слова: толерантность, диалог, старшекласники, общение.

Стаття надійшла до редколегії 10.07.2014